HALİDE EDİP ADIVAR'DAN *TÜRKÇE SÖZLÜK* İÇİN KATKILAR

Nevzat Gözaydın

Cumhuriyet sonrası Türk edebiyatı döneminin en verimli yazarlarından biri olan Halide Edip Adıvar (1882-1964), Türk klasikleri arasında yerini hakkıyla kazanan bir şahsiyettir. Çeşitli türlerdeki yazı, hikâye ve romanlarıyla, hatta anı kitaplarıyla dilimizin son yüzyıl içindeki gelişmesine de önemli katkılarda bulunmuştur. Bunların dışında İngiliz edebiyatından yaptığı çevirileri, İngilizce yazdığı kitaplarının yanı sıra *İngiliz Edebiyatı Tarihi* (1940-1949, üç cilt) ile kendisine ayrıcalıklı bir yer edinmiştir.

Halide Edip Adıvar'ın en çok bilinen eserleri arasındaki *Sinekli Bakkal* (1936), o yıl ilk kez düzenlenen roman ödülü yarışmasında birincilik ile ödüllendirilmiştir. Bu kitabı sinema filmine de konu olmuştur (1967). Ayrıca senaryolaştırılıp filmleri çekilen *Ateşten Gömlek* (1923, 1940), *Vurun Kahpeye* (1949, 1964, 1973) ve *Yolpalas Cinayeti* (1956) onun adının yıllarca unutulmamasını sağlamıştır.

Bu eserlerinin dışında daha sık sözü edilenler *Harap Mabetler* (1911), *Handan* (1912), *Yeni Turan* (1912), *Son Eseri* (1912), *Kalp Ağrısı* (1924), *Dağa Çıkan Kurt* (1922), *Zeyno'nun Oğlu* (1928), *Tatarcık* (1939) , *Sonsuz Panayır* (1946), *Akile Hanım Sokağı*'dır (1958).

Özellikle İstiklal Savaşı öncesinde, sırasında ve sonrasında kendi yaşadıklarını işleyen kitapları, neredeyse bir belgesel niteliğindedir. Anadolu topraklarındaki insanları ve hayatları yakından gören Halide Edip Adıvar, eserlerinin çoğunda çeşitli toplum sorunlarına da sıkça yer vermiştir.

Döner Ayna'da (l. bs., 1954) yazar yine bir köy ailesinin durumunu ve zaman içinde gelişmesini konu olarak ele almıştır. Bu kitabın ikinci baskısını (1964) titizlikle okuyup *Türkçe Sözlük* (TDK Yay., Ankara 2011) açısından fişledim. Her zaman yaptığım gibi, yazarın ifadesine

hiç dokunmayıp aynen verdim. Her maddenin sonunda eserdeki sayfa numarasını da gösterdim.

acı patlıcanı kırağı çalmaz: Örneği bulunamamış, verelim: "Sönük gözleriyle bu telâşı seyreden Satı Nine, acı patlıcanı kırağı çalmaz diye mırıldanıyor." (s. 77)

aç kurt gibi: Sözlüğümüzde bulunmayan bu ibarenin anlamı için "büyük bir hırsla, çok telaşlı bir şekilde" açıklamasını yapabiliriz: "Hacı Murad'ın etrafında, içini alt üst eden temaslarını celp için aç kurt gibi dolaşıyordu." (s. 41)

ağzının tadını boz-: "Nihayet, Hanife'nin gelişi, bir Huriye meselesi çıkmasına, evinin ağız tadını bozmasına mâni olmuştu." (s. 37) "Huzurunu kaçırmak, var olan düzeni toptan değiştirmek, huzursuzluğa yol açmak" anlamlarını yazabiliriz.

ahir zaman: "Bu ahir zaman hengâmesinde, Hacı Murat gibilerin ne malları, ne kudretleri, hattâ ne canları emniyettedir." (s. 52) örneği ile maddeyi tamamlayalım.

akla hayret ver-: Sözlüğümüzde bu iç madde yer almıyor: "Bu uydurma senetler ve tapular, akla hayret veren bir kurnazlıkla, hattâ tapuyu verenlerin gözlerini boyayarak elde ediliyor." (s. 53) Bu ibare karşılığını "çok şaşırmak, şaşkınlıklar içinde anlamamak" olarak yazabiliriz.

altın adını bakır et-: Halk arasında çok bilinen bu deyimi de *TS* içinde bulamıyoruz: "Bu sefer daha katî bir sesle; hadi ayrılalım... Satı Nine'nin bir vecizesini tekrar ederek altın adını bakır edemem, diyor." (s. 68) "Namusuna el sürdürmek, tertemiz adını kötüye çıkartmamak, iffetini korumak" anlamlarını yazabiliriz.

amili ol-: "Hanife'nin çocukluk hayatındaki acı vaziyet, ona değil yüzünü, hattâ vücudunu, hattâ bütün varlığını saklamak insiyakının âmili olmuştu." (s. 11) "Sebebi olmak, sebebi sayılmak" anlamındadır.

avakıb: "Duadan sonra onu arada sırada rahatsız eden bu günahlarının avâkıbinden bir zaman için masûn olduğu kanaati gelir, rahat uyurdu." (s. 37) Sözlüğümüzde bulunmayan bu Arapça akıbet sözünün çoğulu olup, "neticeler" anlamındadır.

bağıra bağıra konuş-: Bu ikilemeyle olan fiilli biçim sözlüğümüzde yoktur: "Kendi kendine bağıra bağıra konuşmağa başladı, fakat kendi sesinden de ürktü, sustu." (s. 130) "Çok yüksek sesle bağırarak söylenmek" anlamına gelmektedir.

bahaneli bahanesiz: Sözlüğümüzde bu tür olumlu ve olumsuz ikileme türlerine çok az rastlıyoruz; nedenli nedensiz, zamanlı zamansız, yerli yersiz vb. Ayrıca sadece iki olumsuzluk bildiren ikilemeler de bulunuyor; kazasız belasız, borçsuz harçsız, sessiz sedasız vb. Gösterdiğim madde başı sözlüğümüzde bulunmuyor: "Hanife bahaneli bahanesiz çamın altındaki genç kalabalıktan ayrılmak istemiyordu." (s. 185) Anlam olarak "bahanesi olsun olmasın" yazabiliriz.

baltalık: *TS* içindeki ikinci anlama uygun düşen bir örnek: "Bir gece evvel, bu küçük baltalığa daldıktan sonra, bir daha çıkamamışlar, kalmışlardı." (s. 10)

beşikten mezara kadar: Çok bilinen ve özellikle fanatik futbolseverlerin kullandığı bu ibareye de şu örneği vererek maddeyi tamamlayalım: "Ama bu beşikten mezara kadar çalışmağa alışkın olduğu için, o da evde hamur tahtasına hâkim." (s. 17)

beyaban: Örneksiz geçilmiş: "Ondan sonra bu beyâbanda kaç gün kaldıklarını Hanife bilmedi." (s. 88)

beyaz perde: Sözlüğümüzde gösterilen ikinci anlam için bir örnek: "Hanife'nin bir eli Macit'in elini yakalamış, gözleri beyaz perdeye mıhlanmış." (s. 49)

boğazına düşkün: Sözlüğümüzde bu madde başı var, ancak karşılığında verilen Aka Gündüz cümlesindeki kullanılışı "boğazına düşkün olmak" şeklindedir. Önce yukarıda verdiğim fiilsiz biçimi alınmalı, sonra iç madde olarak diğeri gösterilmelidir: "Şimdi boğazına hayli düşkün eski bir ailenin yanında çalışıyor, dolgun bir maaş alıyor." (s. 145)

celp: *TS* içindeki üçüncü anlama örnek bulunamamış. Örnek için. bk. **aç kurt gibi**.

dayak çek-: "Yalnız vücudunu değil, yüzünü de çürük içinde bırakan klâsik dayaklarından birini çekmişti." (s. 157) Sözlüğümüzde aynı anlama gelen "dayak atmak" iç maddesi yer alıyor.

dil dalaşı: "Ağız kavgası, sözlü sataşma veya kavga" anlamlarına gelen bu ibare *TS* içinde bulunmuyor: "Bu koku, ... bıçak ve tabanca ile işlenen cinayetlerin, en çirkin dil-dalaşlarının âmili olarak hafızasında yerleşmişti." (s. 7)

dönüm: "Bu tırmanışta, beklenmedik, şaşırtıcı dönemlerde nereye basacaklarını Mürsel gösteriyor." (s. 100) Yazarımız bu kelimeyi "dönemeç" anlamında kullanmış; sözlüğümüzde "dönüm" madde başında beş anlam var, bunun da eklenmesi gerekiyor.

ehramvari: "Ehrama, piramite benzer, piramit gibi" anlamında olup, *TS* içinde yer almamaktadır: "Kaidesi geniş, tepesi ehramvâri yükseliyor, sipsivri, şimşek süratiyle akan çağlayanlar mütemadiyen ona çarpıp geçiyorlar." (s. 101)

el uzat-: "Halim hayvanının sana el uzatacağını bilemedim; gûya bana yardım etmek için senin kollarını tuttu." (s. 128) Sözlüğümüzde bulunan iki anlamın dışında başka bir anlam taşıyan örneğe göre "kötü niyet ile elini, kolunu tutmak" yazabiliriz. *TS*'deki iki örnek ve anlam buna uymuyor.

erkekliğine dokun-: Sözlüğümüzde bulunmayan bu iç maddenin anlamını "mertliğe, erkekliğe yakışmamak" olarak yazabiliriz: "Bir kadını dağa kaçırabilir, fakat ona Mürsel gibi ifritvârı işkence etmek erkekliğine dokunur." (s. 97)

fingirde-: Sözlüğümüzdeki ikinci anlama uygun düşen bir örnek: "Hacı Murad kendisine fingirdeyen kızları da sıkıştırmaktan vazgeçmiş gibiydi." (s. 55)

galebe et-: "Yorgunluğa merakı galebe edip de başını battaniyenin altından çıkarınca, gözüne hoş olmayan bir manzara çarptı." (s. 7) *TS* içinde yer almayan bu iç maddenin anlamı "galip gelmek, yenmek"tir.

geçmiş zaman olur ki, hayali cihan değer: Bu çok bilinen ve kullanılan ibareyi sözlüğümüzde bulamıyoruz: "Her kıymeti, geçmiş zaman olur ki, hayali cihan değer zihniyetine saplı kalmasıydı." (s. 162) Anlam olarak "geçmiş zamanın güzelliklerini bu devirde bulmak mümkün değildir, onları düşünmek bile büyük mutluluktur" yazılabilir.

gözünü/gözlerini boya-: "Aldatmak, kandırmak, hile yapmak" anlamında olup sözlüğümüzde bulunmamaktadır. Örnek cümlesi için bk. **akla hayret vermek.**

gul-yabani: Yazarımız bu sözü böyle tire ile yazmış. Anlamı "korkutucu, ürkütücü hayalet, korkunç, hayali varlık"tır: "Anasıyla yaşadığı günlerde bir gul-yabani imiş gibi adı geçen, yüzünü hiç görmediği babasının yanına gidiyordu." (s. 4)

hakla-: Sözlüğümüz içinde buna karşılık olarak üç anlam verilmiş, ancak örnek cümlemizdeki anlam bulunmuyor: "Herifler hücum etmiş, kızın babası tabanca çekmiş, onlar da bıçaklarını çekmiş, herifi haklamışlar." (s. 28) Buna göre, anlam için "öldürmek, hakkından gelmek" açıklaması verilebilir.

içinde hayranlık uyan-: "Mürsel'in insanüstü aklına ve bilgisine karşı içinde yenemediği bir hayranlık uyanmıştı." (s. 129) Sözlüğümüzde yer almayan bu iç maddenin anlamı "içten içe çok beğenmek, hayran olmak"tır.

idame et-: Sözlüğümüz "idame" madde başında sadece "idame ettirmek" iç maddesini vermiş ve örnek cümle de gösterilmemiş. Ancak bu fiille olan ettirgen hâlinden önce asıl biçimi ile olan verilmeli, sonra ettirgenlik hâli açıklanmalıydı: "Bir ateş yakmışlar, etraftaki ağaçlardan dallar koparmışlar; ateşi hemen hemen sabaha kadar idame etmişlerdi." (s. 6) Anlam olarak "devam etmek, sürdürmek" yazılabilir.

ifritvari: "İfrite yakışan biçimde, ifrit gibi, ifritcesine" anlamlarına gelen bu sözü sözlüğümüzde bulamıyoruz. Örnek cümlesi için bk. **erkekliğine dokunmak**.

ihtiyari: "Bunları düşünürken, ihtiyarî olmayan bir teslimiyet hissediyor, fakat, şuurunun altında bir intikam tohumu var." (s. 91) örneği ile maddeyi tamamlayalım.

inkisar: Sözlüğümüzde gösterilen ikinci anlama uygun düşen bir örnek: "Odadan çıkarken Hanife'nin içinde İstanbul'a karşı inkisarla karışık bir düşmanlık uyanmıştı." (s. 155)

istikrah uyandır-: Bu iç madde sözlüğümüzde yoktur: "Herhalde en küçük teması istikrah, hattâ bulantı uyandıran Mürsel'i kıskanıyordu." (s. 163-164) Anlam olarak "iğrenmeye, tiksinmeye sebep olmak" yazılabilir.

izzeti nefsi kırıl-: Yazarımızın ayrı olarak yazdığı bu madde başı sözlüğümüzde bitişiktir. Bu iç madde verilmemiştir: "Belki izzeti nefsinin kırılmasından, belki de istikbalinin bir çıkmaza girmesinden fena halde sinirlenmişti." (s. 39) Anlamını "onuruna dokunmak, gücüne gitmek" olarak verebiliriz.

izzeti nefsinde yara aç-: Yukarıdaki madde içinin aksine ayrı yazılmamış olup anlamı hemen hemen aynıdır: "Gerçi, bir kız çocuktan dayak yemek izzetinefsinde bir yara açtı, intikam almağa yemin etti." (s. 57)

kaldır-: Sözlüğümüzde gösterilen on üçüncü anlama masa başı bir örnek verilmiş: "Oda kapısının anahtarını Mürsel kaldırmış olduğu için dışarı çıkamadı." (s. 128)

kalubela: *TS* içindeki ikinci anlama uygun düşen bir örnek: "Yalnız kâlubelâdan beri ruhu kemiren, alil yapan mikroplarla uğraşmayı düşünmedi." (s. 189)

kan ol-: "Ama sakın yolda geçenleri söyleme, ... sonra kan olur, işittin mi?" (s. 4) örneğini ekleyelim.

ketebe sınıfı: Sözlüğümüzde olması gereken öncelikle (ketebe) madde başıdır, ancak ondan sonra gösterilmesi gereken "ketebe kaydı"dır. "Ketebe" altında da hem kaydı hem de bu ibare verilebilir. Anlam olarak "yazıcılar, katipler takımı" yazabiliriz: "Buna rağmen kalemden eve, evden kaleme gidip gelen ketebe sınıfından bir efendi de değildi." (s. 161)

kışlak: Sözlüğümüzde verilen ikinci anlam için bir örnek cümle: "Onları kışlaklarından dönen leylekler takip ediyor; Hanife'nin gözleri kanatlı sürülerde..." (s. 59)

mani: "Bunlar, beden terbiyesini bir zaman Garp âleminde bir mani haline sokmuşlardı." (s. 189) örneğiyle maddeyi tamamlayalım.

marazi: Örnek bulunamamış: "Bu kız kaçırmak vakalarının nasıl marazî bir vahşete dayandığını sezmemek mümkün değildi." (s. 89)

maymunvari: "Maymuna benzer, maymun gibi" anlamına gelen bu madde başı sözlüğümüzde yer almamaktadır: "Koridorun tahta parmaklıklarında maymunvâri cambazlık yapan, bilhassa avluya atlamak isteyen o küçük Hanife..." (s. 63)

mensuh: "Ertesi sabah bu mensuh evden kurtulacağına seviniyor, bir taraftan da nereye gideceklerini tahmin edemediği içip korkuyordu." (s. 133) Sözlüğümüzde bulunmayan bu Arapça kökenli sözün anlamını "yıkılmış, berbat, lanetli" olarak yazabiliriz.

mirasına sok-: Bu iç maddeyi sözlüğümüzde bulamıyoruz; anlamını "kendi mirasçıları arasına almak, mirasından yararlandırmak" olarak yazabiliriz: "Hattâ baban seni kabul ediyor; mirasına sokuyordan ne mâna kasdettiğini bile sormağa cesaret edememişti." (s. 5)

muhabbet göster-: "Sevgisini açıklamak, sevdiğini belli etmek" anlamında olup, *TS* içinde yer almamaktadır: "Acaba kız muhabbet göstermeyi, bu kudurmuş herifi, teskin için tek çare diye mi düşündü?" (s. 90)

mücbir: "Köylüye daima mücbir, köylü teşekküllerinde ortak ve nâzım yepyeni bir ağa sınıfı..." (s. 53) örneği yeterli olacaktır.

ne şiş yansın ne kebap: Halk arasında çok kullanılan bu ibareyi de sözlüğümüzde bulamıyoruz: "Bilâl onlara hayran görünür ve Demirbaş'ın zâhirî alâkasızlığı, ona ne şiş yansın ne kebap zihniyetini taşıyan bir insan gibi gösterirdi." (s. 162) Anlam olarak "her iki tarafı da memnun edecek, zarara uğratmayacak bir yol bulunsun" yazabiliriz.

ölüm dirim meselesi yap-: *TS* içinde yer almayan bir madde içi... "Cinsi namusu bir ölüm dirim meselesi yapması, anasının hafızasında bıraktığı acı izlerden ileri geliyordu." (s. 67) "Hayati bir durum veya hayata mal olacak kadar önemli saymak" anlamını yazabiliriz.

pakt: Masa başı örnek verilmiş, değiştirelim: "Huriye ile evlenmesi âdeta Hacı Murad'dan intikam almağı kasdetmiş iki genç arasında bir nevi pakt imzasına benziyordu." (s. 57)

raport et-: Günlük kullanımdaki "rapor etmek" biçimini Fransızca olarak veren yazarın örnek cümlesi şudur: "Kız sana işittiklerini, kimlerin gelip gittiğini her akşam haber verir, sen de bana raport edersin." (s. 143)

remzî: "Bilhassa, eski âşıklardaki biraz mistik, biraz remzî hisler Hasan'ın mizacına en fazla uyuyordu." (s. 61) Anlamı, "sembol bakımından, simgesel"dir.

sallangaç: "O sallangaç merdiveni tepsi ile inerken bile, konuşmasının hızlı temposu devam etti." (s. 112) Sözlüğümüzde bulunmayan bu kelimeyi yazar, metinde daha önce yaptığı tanımlara göre "sallanan" anlamında kullanmıştır. Ancak *Derleme Sözlüğü* (TDK Yay., Ankara 2019, a. 3529) "salıncak" anlamını göstermiştir.

sinemaya çek-: "Sinema filmi çekmek" anlamına gelen ve halk arasında da bu şekilde kullanılan madde içinin örneği şudur: "Herhalde Holivud'dan bir sinemacı onları görse mutlak Karadeniz dördüzleri diye sinemaya çekerdi." (s. 117)

snob: "Bu snob kılığın ve tavrın arkasında, İzmit'te tesadüf ettiği modern gençliğe benzemek için yanıp tutuşan bir ihtiras vardı." (s. 58) örneğiyle maddeyi tamamlayalım.

sözün sırasını getir-: "Arada bir sözün sırasını getirip, kimse bana sözlü veya evli kıza yan baktı diyemez, cümlesini tekrar edip durur." (s. 53-54) "Konuşma sırasında bir fırsatını bularak söze karışmak" anlamında olup sözlüğümüzde bulunmamaktadır.

sulh ol-: Masa başı örnekle geçilmiş: "Bundan dolayı arazi dâvalarında gülünç denilecek paraya mukabil sulh olmayı daha kârlı buluyorlar." (s. 53)

süprüntülü: Bu sıfat *TS* içinde bulunmuyor ama bundan (+k) ilavesi ile isim yapan "süprüntülük" yer alıyor. Oysa önce sıfat biçiminin verilmesi daha uygun olurdu. Anlam olarak "çer çöp dolu" yazılabilir: "Hanife, bu süprüntülü, bu havasız odada uyanınca kokudan rahatsız oldu" (s. 128)

süt limanlık: *TS* sadece "sütliman" madde başını almış, bunun isim hâline yer vermemiş. Yazar bunu da ayrı olarak yazmış. Anlamını "sessiz, sakin yer" olarak yazabiliriz: "Biraz sonra ortalık süt limanlık ve üç ses mütemadiyen homurdanıyor, ne dediklerini Hanife anlamıyor." (s. 8)

şapırdata şapırdata: "Şapırdatarak" anlamında olup, sözlüğümüzde bulunmamaktadır: "İncir ve üzümü, ağzını şapırdata şapırdata, kıza nispet verir, gibi, şaşı gözünü kırpa kırpa yutuyordu." (s. 6)

şaşılık: "Bilhassa biri sağa, biri sola bu kadar kaçan şaşılığa ilk defa tesadüf ediyordu." (s. 105) örneği yeterli olacaktır.

şaşkaloz: "Şimdi o şaşkaloz herif, karısı Huriye ile, o etrafı çit çevrili kulübede yaşıyor." (s. 55) örneği ile maddeyi tamamlayalım.

şiş-: Sözlüğümüzde gösterilen beşinci anlama uygun düşen bir örnek: "Babalarının… kötülüklerinin farkına varamadıklarını düşününce bu defa kendi kurnazlığının gururu ile şişiyor." (s. 45)

şuuri: "Herhalde kızın hareketi şuurî değil, gözleri kapalı, burnundan parça parça entarisine kan sızıyordu." (s. 90) Anlamı "bilinçli olarak, bilinci açık olarak"tır.

tabanca çek-: Sözlüğümüzde bulunmuyor. "Tabancayı bulunduğu yerden, genellikle cebinden çabuk çıkarmak" diyebiliriz. Örnek cümle için bk. **haklamak**.

tabiatüstü: Örnek bulunamamış: "Bu gözleri açık uyuyan adam daima uyandığı vakit masaldaki bir cin, herhalde tabiatüstü korkunç bir mahlûk gibi gelirdi." (s. 128)

taş yürek: Sözlüğümüzde sırada önce bu madde bulunmalı, sonra bunun sıfat biçimi (taş yürekli) olmalı. *TS* içinde sıfatı verilmiş, örnek de bulunmuş: "Gördüğü, manzara, taş yüreğini o kadar eritmişti ki, eğer Mürsel'den korkmasa içeriye dalıp, yüzüne tükürecekti." (s. 89) Anlam olarak "katı, acımasız kalp" yazılabilir.

tekallüs: Sözlüğümüzde bulunmuyor. Anlamı "gergin, adaleleri gerilmiş, asabi"dir: "Bu çekingenlik ve korku mütemadiyen tekallüs halinde olan vücudunun inkişafına da mâni olmuştu." (s. 11)

tezyif: "Anası onu sevmezdi; belki bu köyde gördüğü, kaba muamelenin, tezyifin canlı sebebi Hanife olduğu içindi." (s. 21) örneği ile maddeyi tamamlayalım.

vâris ol-: Bu iç madde sözlüğümüzde bulunmamaktadır. Anlamını "mirasçı olmak, mirasta söz sahibi olmak" şeklinde yazabiliriz: "Samanbarı'nın hâkimi ağanın bütün bu mülküne Hanife de kardeşiyle birlikte vâris olacaktı." (s. 29)

vikaye et-: "Ruhu onlardan vikaye edecek, onlarla mücadele edebilecek bir sistem ortaya atamadı." (s. 183) örneğiyle maddeyi tamamlayalım.

yardım al-: Sözlüğümüzde bu iç maddeye yer verilmemiş: "Hacı Murad'ın adamlarının, resmî makamlardan da yardım alarak, yolları adadıkları muhakkaktı." (s. 88) Anlam olarak "desteklenmek" diyebiliriz.

yere geç-: "Kız hicabından yere geçiyor, Şaban'ın gözlerinde hayvanî bir arzu yanıp sönüyor." (s. 91) *TS* içinde bulunmayan bu iç maddenin anlamı "çok utanmak, utancını gizleyememek"tir.

zihnini karıştır-: "Düşüncelerini karma karışık duruma sokmak, kafasını bulandırmak" anlamlarına gelen bu iç maddeyi de sözlüğümüzde bulamıyoruz: "Hacı Murad'ın kendisinden başka kızı olmadığını bildiği için, Huriye'nin evdeki vaziyeti zihnini karıştırmıştı." (s. 25)

Taranan Eser

Adıvar, Halide Edip, *Döner Ayna*, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kâğıtçılık Ltd. Şti. Yay., 2.bs., İstanbul 1964, 199 s.